

ERMENİSTAN VE ERMENİ DİASPORASINDA TÜRKÇE TÜRKİYEDE ERMENİCE

*Mehmet KUTALMIŞ**

ÖZET

Bu çalışmada Ermenistan ve Ermeni Diasporasında Türkçe ve Türkiye'deki Ermenice çalışmalar üzerinedir. Anadolu'daki Selçuklu Ermenileri ile Kırım'daki Kıpçak Ermenileri arasındaki ilişkiler, Osmanlı devletindeki Türk Ermenileri kültürel ve politik ilişkileri ve Türkiye'deki Ermeniler bu çalışmada açıklanmaktadır. Ermenistan çok fazla Türkoloji çalışmalarına sahip Osmanlı hükümdarlığı altında kalan Yunanistan, Tunus ve Suriye v.b devletleri arasında tek ülkedir. Ermeni halkının büyük bir çoğunluğu Ermeni Diasporası olarak adlandırılan Ermenistan dışında yaşayan insanlardır. Türkiye'yi ve Türk kültürünü bilen Ermeniler barış için Türk-Ermeni ve partizanlık arasındaki ilişkilerde büyük bir rol oynarlar. 1915' deki oluşumlar dışında, tarih ve gezginler Türk ve Ermenilerin binlerce yıl barış içinde yaşadıklarını söylerler. Kanımca Türkiye'deki Ermeniler Türk toplumunun bir parçasıdır ve Ermenistan'daki Ermeniler ve Diaspora Türkler ile Ermeniler arasında iyi ilişkiler kurulmasında büyük bir role sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Ermeni Diasporası, Türkler, Kültürel ilişkiler.

ABSTRACT

This study is based on Turkish in Armenia and Armenian Diaspora; Armenish and Armenian Studies in Turkey. The relations between Seljuks-Armenians in Anatoly; Kiptchaks-Armenians in Krim; Turks-Armenians cultural and political relations in Ottoman State and Armanians in Turkey are explained in this study. Armenia is a unique country between the states (Greece, Tunis, Syria etc.) which is stayed under Ottoman government, have great turcologic studies. Big part of the Armenian people live outside of Armenia, who are said Armenian Diaspora. Big part of the people of Armenia and Armenian Diaspora know Turkish and turkic culture. The Armenians who know Turkish and turkic culture, have in general a big role in the relations between Turc-Armenian and partizanship for peace. The history and travellers say the Turcs and Armenians live for thousand years in

* Yrd.Doç.Dr., Fatih Üniversitesi / İstanbul

peace except 1915 occurrences. I think, the Armenian in Turkey, are part and parcel of the Turkish society, and Armenians in Armenia and Diaspora have a big role in the establishment of good relations between the Turks and Armenians.

Keywords: Armenian, Armenian Diaspora, Turkish, Cultural Relations.

1. Giriş

Bu makalede, Ermenistan ve Ermeni diasporasında Türkçe, Türkiye’de Ermeniler, Ermenice ve Ermeni¹ araştırmaları üzerinde durulacaktır. Anadolu’da Selçuklu-Ermeni, Kırım’da Kıpçak-Ermeni, Osmanlı döneminde Ermeniler, Ermenice’nin durumu, Türklerin Ermenice ile irtibatları, Ermenice ve Türkçe’nin Türk-Ermeni ilişkilerinde oynayabileceği rol araştırmanın konularındandır.² Türk-Ermeni ilişkilerinde Ermeni diasporasının en az Ermenistan kadar önemi vardır. Ermeniler din ve etnik özelliklerini koruyarak Türkçe’yi anadil olarak kullanmışlardır. Bu oluşuma giden yolun aydınlanabilmesi için Türk-Ermeni dil ve kültürel ilişkilerinin geçmişi göz atmak gerekmektedir.

Yaygın kabule göre Türk-Ermeni ilişkileri 4. asırdan itibaren başlar ve Türklerin kitleler halinde Anadolu’ya göç etmesi ile 1018 yılından itibaren yoğunluk kazanır.³ Tarihte Ermeniler, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Beylikler ve Osmanlı yönetiminde Türklerle bir arada yaşamışlardır. Bütün halkların yazılı edebî ürünlerinden önce sözlü edebiyat mahsülleri vardır ve bunların başında destanlar gelir. Türkmen bu konuda şunları söylemektedir: “Ermenilerin en büyük destanlarından biri Sasonlu David Destanı’dır. Bu destanın teşekkülü 8-10. yüzyıllar arasında olmuştur. /.../ bu destandaki pek çok motif Türk destanlarında gördüğümüz motifle aynıdır.”⁴

¹ Çok yönlü Türk-Ermeni ilişkileri hakkında zengin bir bibliyografya için bkz. Erdal İter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1997.

² Dil etkileşimleri hakkında bkz. Robert Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden, 1995; Günay Karaağaç, “Türk-Ermeni Dil İlişkileri”, *Türkiye Günlüğü Ermeni Özel Sayısı II*, s. 967-973, Ankara, 2001; Türkçe’nin Ermenice’ye tesiri hakkında bkz. Hasan Eren, “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, *Türk Dili*, sayı 524, s. 859-904, Ankara, 1995; Türk-Ermeni halk edebiyatı ilişkileri hakkında bkz. Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986; Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992.

³ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

⁴ Fikret Türkmen, age., s. 2-3.

Ermeniler İslamın ilk dönemlerinde Emeviler ve Abbasi idaresinde Bizans imparatorluğundakinden daha hür bir hayat sürmüşlerdir; bu gerçek bizzat Ermeni vakanüvistleri tarafından da ifade edilmiştir.⁵ Selçuklu yönetiminin de dil ve din konusunda Emevî ve Abbasî yönetimlerinden daha hoşgörülü olduğu ve hatta kendilerinden farklı kavimleri bu hususta tamamen hür bıraktıkları bir gerçektir.⁶ Osmanlılar öncesi Anadolu hakkında ayrıntılı ve tarafsız bilgiler veren Cahen, Selçuklu devri Türk-Ermeni ilişkileri hakkında şunları söyler: “Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, Türklerle Rumlar arasındaki ilişkilerden biraz daha farklıdır. /.../. Hemen her zaman sadık bir tebaa olmuşlar, yasalara uymuşlar, hükümdarların ölümüne üzülmüşlerdi. Bu dönemi değerlendirirken de yakın geçmişin olaylarından etkilenecek hata yapmamak gerekir.”⁷

Ermeniler Kırım, Kafkasya ve Karadeniz havalisinde Kıpçak Türkleriyle de bir arada yaşamışlardır. 1064’te Selçuklular Ani’yi aldıktan sonra, Ermenilerin önemli bir kısmı Güneybatı’ya ve Kırım’a göç ettiler.⁸ Bu göçlerin sebeplerini sadece Selçuklu akınlarına bağlamak doğru olmaz. Ermeniler, ticaret vs. sebeplerden Kırım’a yerleşen soydaşları aracılığıyla, bir kısmı Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemiş olan Kıpçak Türklerinin yaşadığı bölgeye göç ettiler. Bu ve daha sonraki dönemlerde Kırım’a sadece Ani bölgesinden değil Doğu Karadeniz havalisinden de önemli oranda Ermeni göçü olmuştur. Kırım’a o kadar büyük Ermeni göçü olmuştur ki, o dönemde Kırım için *Armenia Magna* veya *Armenica Maritima*⁹ kavramları kullanılmıştır. Haçikyan, “Kırım Ermenileri’nin daha XVI.-XVII. yy.larda kitle halinde Kıpçakça konuşur olduklarını” söyler.¹⁰

13. asırda Kırım’da göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile sıkı bir ilişki içinde idiler; dinlerini, yazılarını ve bir çok Ermenice kelime ve kavramı muhafaza etmekle beraber, Kıpçak Türkçesi’ni benimsediler. Buradaki Ermenilerden Ermeni yazısı ile yazılmış Kıpçak Türkçesi pek çok yazma eser kalmıştır. Bu yazmaların çoğu dinî eserler, vaazlar, dualar ve Ermeni cemaati kararları gibi belgelerdir. Kırım’ın fethinden sonra Türkçe bilen büyük bir Ermeni kitlesi (özellikle Kefe’den) Fatih tarafından

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Urfa’lı Mateos Vekâyi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Ermenice’den çeviren: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987; Simeon 1608-1619, *Tarihte Ermeniler*, (Ermenice’den çeviren: Hrant D. Andreasyan), İstanbul, 1999.

⁶ Ali İpek, “İlk İslâmî Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 135, s. 133-145, İstanbul, 2001.

⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 169, İstanbul, 2000.

⁸ Fahrettin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

⁹ Omelyan Pritsak, “Armenisch-Kiptschakisch”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 81-87, Wiesbaden, 1959.

¹⁰ Levon Haçikyan, *Hemşin Gizemi*, (Ermenice aslından çeviren: Bağdik Avedisyan), s. 68, İstanbul, 1997.

İstanbul'a getirilerek iskân ettirilmiştir.¹¹ Anadolu'da gerçekleşen Ermeni harfli Türkçe dil ürünlerinin, Kırım'da oluşan geleneğin veya oluşumun bir devamı olması daha gerçekçi görünmektedir. Rona-Tas bu konuda şunları söyler: "Bazı Kıpçak grupları Hıristiyanlığı seçtiler ve dinî ve dinî olmayan metinlerde Ermeni yazısını kullandılar. Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) büyük bir Ermeni göçünden sonra, Osmanlı grupları da Ermeni yazısını adapte ettiler."¹²

2. Osmanlı Ermenileri

Selçuklular döneminde var olan Türk-Ermeni ilişkileri Osmanlılar döneminde her alanda artarak devam etti. Asırlar içinde iki kavim arasındaki ilişkiler o kadar arttı ki, kilise ve cami dışında, gelenek-görenek, giyim-kuşam, dünya görüşü, düğünler, bayramlar vecenaze törenlerine varıncaya kadar hayat tarzı birbirine benzer oldu. Halen Anadolu köy hayatını yaşayan veya yakından tanıyan birisi Ermeni hikayelerini okuduğunda kendi köy hayatının tasvir edildiği düşüncesine kapılabilir. Ermeni kaynaklarını kullanan Kankal Osmanlı-Türk-Ermeni müşterek hayatını şöyle tasvir eder: "Türklerle Ermeniler arasında vuku bulan bir kavgaya öykü ve romanlarda tesadüf olunmamıştır. Aksine iki toplumun birbiriyle ne kadar uyumlu, ne kadar iç içe olduklarını, cenazelerinde ve zor durumlarında nasıl dayanışma içinde bulduklarını, birbirlerinin pişirdikleri yemeklerden yediklerini gösteren o kadar çok örnek vardır ki bunlar saymakla bitirilemez."¹³ Hatta hem Ermenilerin hem de Türklerin şifa, bereket, nazardan korunma gibi dualardan bazılarının Ermenice ve Arapça-Osmanlıcalarını bir arada taşıdıkları; her iki taraftan da şifa ve dua için hıristiyan ve müslüman din adamlarına gittikleri olmuştur. Seyahatnameler, Türk-Ermeni kültür hayatının iççeliğinin örnekleri ile doludur. 19. asrın başında Moltke'nin gözlemleri bu mevzuya güzel örnek teşkil etmektedir: "Bir Ermeni ailenin ev içindeki durumuna bir göz atmak çok ilginç olacaktır. Aslında bu Ermenileri, hıristiyan Türkler olarak adlandırmak mümkündür; o kadar ki, Rumlar kendi özelliklerini biraz daha iyi korumuşken, Ermeniler hakim millet olan Türklerin dil ve adetlerini benimsemişlerdir. Hıristiyan olarak dinleri izin vermesine rağmen, Ermeni kadınları adeta tesettürlü Türk kadınları gibidirler. Eğer Ermeni kadınları sokağa çıkmışsa, sadece gözleri ve burunlarının üst kısımları açıktır. /.../ Sana tütün getirdiklerinde ve kahve

¹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Edmond Schütz (ed.), *Armeno-Turcica*, Selected Studies, Bloomington, Indiana, 1998.

¹² "Some Kipchak groups became Christians and used the Armenian script for writing ecclesiastical and secular texts. After the great migration of the armenians to Asia Minor, some Ottoman groups also adopted the Armenian script", Andreas Rona-Tas, "Turkic Writing Systems", *The Turkic Languages*, s. 135, London and New York, 1998.

¹³ Ahmet Kankal, "Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı-Türk Toplumunda Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri – III. Cilt*, s. 99, 2003, Ankara.

ikram ettiklerinde, sen onlara oturmaları için izin verinceye kadar, ellerini önlerine çapraz vaziyette tutarak ayakta kalırlar.”¹⁴

II. Abdülhamid’e dek Osmanlı hanedanı Ermeniler’e yüksek himaye, iltifat ve ayrıcalık göstermiştir.¹⁵ Osmanlı döneminde büyük şehirlerde yaşayan ve aktif olarak kültür, ticaret ve medenî hayatın hatta kısmen idarî sistemin içinde bulunan Ermeniler, devlet dili olan Türkçe’yi iletişim ve yayım dili olarak kullanmışlardır. Sadece İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde değil küçük şehirlerde bile Ermenilerin kültür ve sanat yönünden aktif oldukları görülmektedir. 20. asrın başlarında otuz bin nüfuslu Afyon’da bile bir Ermeni kilisesi ve azınlık okulu vardır.¹⁶ Ermenilerin Türkçe’ye vukufiyetleri hakkında Alman seyyah ve gözlemci Lindau hatıralarında şunları nakleder: “Türkçe’yi, Doğu milletleri içinde en iyi öğrenip hatasız konuşanlar Ermenilerdir.”¹⁷

Tarihî hadiseler ve dil belgelerine bakıldığında, tarihte Türklerle Ermenilerin ağırlıklı olarak Kırım ve Anadolu’da dostluktan da öte kardeşçe bir arada yaşadıkları gerçeği görülecektir. Bu dostane ilişkiler her alanda karşılıklı etkileşimlere yol açmıştır. Önce Kırım’da sonra Osmanlı ülkesinde ortaya çıkan Ermeni Harfli Türkçe eserler, Ermenilerin Türkçe’ye vakıf olmalarının son aşamasını gösterir¹⁸. Pek çok Ermeni, Arap harfleriyle Türkçe manzum ve mensur Eski Türk Edebiyatı ürünleri vermiş; Ermenice matbuattan başka Ermeni harfleriyle fakat Türk diliyle yüzlerce eser vermiş; gazete ve dergiler neşretmişlerdir.¹⁹

Ermeniler Türk dil ve kültürüne bu kadar aşına; hatta onu özümsemiş, benimsemiş iken, Osmanlı döneminde Türkler, Ermeni dil ve kültürüne nasıl bakıyorlardı? Bu konuda Ermeni din adamı, seyyah ve tarihçisi Simeon’un

¹⁴ “/.../ es ist sehr interessant, einen Blick in die Häuslichkeit einer armenischen Familie zu tun. Diese Armenier kann man in der Tat christliche Türken nennen, so ganz haben sie die Sitten und selbst die Sprache jener herrschenden Nation angenommen, während die Griechen weit mehr ihre Eigentümlichkeiten bewahrten. Die Religion erlaubt ihnen als Christen natürlich nur eine Frau; aber diese ist fast ebenso unsichtbar wie die Türkinnen. Wenn die Armenierinnen auf der Straße erscheinen, sieht man ebenfalls nur die Augen und den oberen Teil der Nase unverschleiert. /.../ Sie bringen Dir die Pfeife, reichen den Kaffee und bleiben mit verschränkten Händen vor Dir stehen, bis Du sie auffordest, sich zu setzen” Helmut von Moltke, 1835-1839, “Erlebnisse in der alten Türkei”, *Türkei Impressionen*, s. 123-124, 1990, Bergisch Gladbach.

¹⁵ Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 9, İstanbul, 1953.

¹⁶ Mustafa Ergün, “20. Yüzyıl Başlarında Afyon Şehir Kültürünün Çevredeki Diğer Şehirlerle Mukayesesi”, *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, s.17-29, Afyon Belediyesi Yayınları: 7. Afyon, 1995.

¹⁷ Paul Lindau, “1900’lerde İzmir”, (Almanca aslından çeviren: Selçuk Ünlü), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1985, s. 178, İstanbul, 1985.

¹⁸ Mehmet Kutalmış, “Bursa’da Yayımlanan Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Bir Gazete: Hüdüvendigâr”, (baskıda).

¹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kevork Limonciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.

şu ifadeleri aktarılabilir: “/.../ Türkler çok iyi ve insan sever adamlar olup, Ermenileri çok severler ve onlara gâvur değil, İsevi ve İsa Kuli derler.”²⁰ Karşılıklı dostane ilişkilerin yanında Türklerden de gerek aydınlar / tüccarlar gerekse halktan özellikle Ermenilerle bir arada yaşayanlar arasında Ermenice bilenler vardı. Aslında farklı dil ve kültürlerle bir arada bulduklarından dolayı Osmanlı Türkleri, yabancı dil öğrenmeye meyyal idiler. Bu durumla ilgili yüzlerce belge mevcuttur. Haddizatında Osmanlı Devleti’nde sadece Türklere mahsus bir hadise de değildir. İç-içe yaşayan kavimlerin pekçoğunda da bu durum görülür. Ermenilerden Türkçe’nin yanında Kürtçe, Arapça ve hatta Süryanice bilenler olduğu gibi Arap veya Kürtlerden de kendi anadilleri ve Türkçe’nin yanında Ermenice bilenler de vardı; bu durum Türkiye’nin bazı bölgelerinde, Suriye ve Irak gibi bazı ülkelerde halen yaşayan bir vakıdır. 1910-20 arasında Darende ve Sivas havalisinde bizzat yaşayıp gördüklerini anlatan Arıkan’ın şu cümleleri iktibas edilebilir: “Ermenilerin hepsi Türkçe konuşurdu ama ağızlarından ilk sözcük çıkınca da Ermeni oldukları farkedilirdi. /.../ Türklerden Ermenice’yi anlayanlar çoktu ama konuşacak kadar bilen pek azdı. /.../ Aileler arasında çocuklarla beraber yenilir içilir, neşeli kış geceleri geçirilirdi. /.../ Dil karma idi, Ermenice ve Türkçe birbirine karışırdı.”²¹ Türklere Ermenice öğretmek amacıyla manzum ve mensur eserler hazırlanmıştır ki, bu tür eserlerden Ermeniler de Türkçe öğrenmek gayesiyle yararlanabilirler. Şurasını ifade etmek lazımdır ki, bu eserler Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkmış değildir, bunlardan bazıları 16. asrın başında yazılmıştır. Ermenice-Türkçe manzum sözlüklerden birinin bir beyti şöyledir: Mancuk oğlan kızdır axcik ustaya varbed denür / Kardeş axbar oldu ise mar derler madere,²² “Oğlana “mancuk”, kıza “akhcik”, ustaya “varbed”; kardeşe “akhbar”, anneye “mar” derler.” Bunun yanında Ermeni harfli Türkçe eserlerden yararlanabilmek için bazı Osmanlı aydınlarından Ermeni alfabesini öğrenenler olmuştur.

Görüldüğü gibi, Ermeniler Osmanlı Devleti’nde ayrıcalıklı bir kavim idiler ve her türlü dinî, kültürel ve sosyal haklara sahiptiler; kendi hukuk sistemleri vardı, kendi idarecilerini seçebiliyorlardı, eğitim alanında tamamen özerk ve özgür idiler; adeta devlet içinde devlet idiler; 1863 Ermeni Nizamnâmesi bunun en bariz delilidir.²³ Bu durum 1876 sonrası başlayan ve 1915’te biten hadiselerle kadar devam etti.

3. Türkiye Ermenileri

²⁰ Simeon 1608-1619, age., s. 146.

²¹ İsmail Arıkan, *Mahallemizdeki Ermeniler*, s.120, İstanbul, 2001.

²² Robert Dankoff, A. Turgut Kut, J. J. S. Weitenberg, *The Armenian-Turkish Glossary by Kalayi, ca 1800*, s. 5, Cleveland State University Armenian Publications, 1996.

²³ Ali Şafak, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i intibahına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açıdan Bir Değerlendirme”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri – II. Cilt*, s. 189-220, Ankara, 2003.

Kurtuluş savaşından sonra 24 Temmuz 1923'de Lozan barış antlaşması kabul edildi. Burada Türkiye tarafından kabul edilen ve hakları verilen azınlıkların başında Ermeniler gelir. Ermeniler Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin azınlıklara tanıdığı haklardan feragat ettiklerini 17 Ekim 1925'te hükümete bildirdiler. Böylece dinî işler hariç bütün yasalarda Ermeniler de diğer Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ile aynı haklara sahip oldular. 1927 nüfus sayımına göre nüfusu 13 milyon olan Türkiye'de 52.000'i İstanbul'da olmak üzere yaklaşık 70.000 Ermeni yaşıyordu. 1965 nüfus sayımına göre 55 milyon olan Türkiye'de toplam 55.000 Ermeni vardı.²⁴ Günümüzde Türkiye'de yaklaşık 80.000 Ermeni yaşamaktadır. Kurtuluş Savaşı yıllarında büyük hizmetlerde bulunan Berç Keresteciyan Afyon milletvekili olarak 1934-1942 arasında TBMM'de bulundu. 1915 tehcirinden sonra Ermenilerin önemli bir kısmı Hatay'a yerleşmişlerdi. 30 Haziran 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye ilhakıyla burada yaşayan Ermenilerin hemen tamamı önce Suriye'ye, 2. dünya savaşı yıllarında da büyük bir kısmı bu ülkeden Sovyet Ermenistanı'na göç etti. Çok partili seçimlerde Mıgırdıç Şellefyan (1957-1960), Zakar Tarver (1954-1960) ve Andre Vahram (1950-1954) Demokrat Parti İstanbul milletvekili seçildiler.

Türkiye'de son dönemlerde yapılan düzenlemelerle diğer azınlık mensupları gibi Ermenilere de din, dil, eğitim ve vakıfla ilgili alanlarda lehlerine yeni değişimler yapıldı. Bugün ticaret, basın-yayın, dînî hizmetler ve diğer alanlarda Ermeniler için hiçbir sıkıntı söz konusu değildir. Fakat en çok sözü edilen sorunların başında eğitim ve Ermenice öğretimi gelmektedir. Türkiye Ermenileri'nin büyük bir kısmı anadilini bilmemektedir; bu gerçek Türkiye Cumhuriyeti döneminde oluşmuş bir hadise değildir. 2 Lise, 3 anasınıfı ilköğretim okulu ve lise, 11 anasınıfı ilköğretim okulu, 2 anasınıfı olmak üzere toplam 18 Ermeni mektebinde yaklaşık 4000 çocuk okumaktadır.²⁵

Türkiye'deki Ermenilerin daha iyi eğitim alması veya daha iyi hak ve özgürlüklere sahip olmaları aynı zamanda Türkleri ve Türkiye'yi her alanda yükseltecektir. Osmanlı'nın son dönemindeki karışıklıklarda Ermeni ve misyoner teşkilatlarının etkili olmasının baş amillerinden birisi aynı hak ve hürriyetlere Osmanlı vatandaşlarının sahip olmaması, diğeri de Türk ve sair müslüman kavimlerin o dönemde, eğitim ve teknolojik imkanları iyi değerlendirememiş olmalarıdır. Türkiye'deki bu okullara Ermeni kökenlilerden başkası gidememekte, mevcut okullara gidenlerin sayısı da toplam nüfusa oranla düşük olduğundan Ermenice eğitim-öğretim düşük ve hatta yetersiz olmaktadır. Lütem Türkiye Ermenilerinin durumunu şöyle

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeni nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, s. 91-95, 2. Baskı, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2000.

²⁵ Türkiye Ermenileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Damadyan et al., *75. Yılında Türkiye Ermenileri*, İstanbul, 1998; *Agos Gazetesi*, İstanbul, 13.12.2002.

özetlemektedir: “Onlar Türkiye Cumhuriyeti’nin sadık vatandaşlarıdır. Türk toplumunun ayrılmaz birer parçasıdır. Türk kökenli Türk vatandaşlarıyla hiçbir sorunları yoktur. Kendi okulları, kiliseleri, hastaneleri, hayır kurumları ve gazeteleri vardır. Ülkenin ekonomik, sanatsal ve fikir hayatında önemli bir rol oynamaktadırlar. Onlarla iftihar ediyoruz.”²⁶

4. Türkiye Cumhuriyetinde Ermeni Dili ve Tarihi Araştırmaları

Son iki asırda Ermenilerle ilişkileri olan devletlerin Ermeni dili ve tarihi araştırmalarına önem verdikleri görülür. Bugün dünyanın en büyük Ermeni araştırma merkezleri Amerika, Rusya, Hollanda, Fransa ve Avusturya’dadır. Daha Çarlık Rusyası döneminde “1842’de Kazan Üniversitesi’nde, 1849’da ise Petersburg Üniversitesi’nde Ermeni dili ve edebiyatı fakültesi açıldı. Ermeniler kendilerini daha iyi tanıtmak, burada yaşayan Ermenilerin birliği ve beraberliğini korumak amacıyla kendi yayınlarını yapmaya başladılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gazete ve broşürler yayınlandı.”²⁷

Türkiye’de Ermenice’nin araştırılması ve öğretilmesi meselesi ihmal edilmiştir. Türklerden Ermenice’yi öğrenen, bilen ve araştıran yok denecek kadar azdır. Osmanlı döneminde ise aydınlarımızdan ve Ermeniler arasında yaşayanlardan bazıları Ermenice bilirken, Ermenilerin yüksek seviyede kaliteli eğitim veren okullarına giderek veya Ermenilerle bir arada yaşayarak Ermenice öğrenmiş kişiler de vardı.²⁸ Ermenilerle tarihi olayları aydınlatmak, uzlaşmak ve onlarla her alanda ilişkilerini geliştirmek durumunda olan Türkler, Ermenice öğretim ve araştırmalarına önem vermelidirler. Tarihte dünyanın medeniyet, dil, din ve kültür yönünden en gelişmiş bölgesi olan Akdeniz, Orta Doğu, Kafkasya ve Balkanların ortasında bulunan ve bu yönden halen mühim bir stratejik mevkiye sahip olan Türkiye, dünya dil ve kültürlerinin araştırma havzası olmalıdır ki, bu durumda öğretilmesi ve araştırılması gereken dillerin başında Ermenice gelir. Son yıllarda Türkiye’de Ermenice öğretimi ve araştırmalarına büyük önem verilmektedir. Bu bağlamda Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmuş, yüksek lisans eğitimine başlanmış ve bazı üniversitelerde Ermeni Araştırmaları Merkezleri açılmıştır. Değişik üniversitelerde de tarihî ve çağdaş Türk-Ermeni ilişkileri üzerine akademik araştırmalar yapılmaktadır. Yalnız bu araştırmaların daha çok 1915 olayları üzerine yoğunlaştığı

²⁶ Yüksel Söylemez – Ömer E. Lütem, “Açıkça Konuşalım: İki Büyükelçi Ermeni Sorununu Tartışıyor”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 159, Ankara, 2001.

²⁷ Hatem Cabbarlı, “Rusya’da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 137, Ankara, 2001.

²⁸ Yervant Gobelyan’ın sözlü bilgilerine göre, Cemal Gürsel de Erzurum Ermeni Sansaryan mektebinde okumuştur.

görölmektedir; halbuki Türk-Ermeni ilişkileri alanında araştırma konusu olabilecek yüzlerce konu vardır.

Tarihten devralınan ve Türk-Ermeni münasebetlerini ilgilendiren mevzuları aydınlatılabilmek için Ermenice vesika ve arşivlere başvurma zarureti vardır; zira Osmanlı Arşivlerinde sadece Osmanlıca arşivler değil, İngilizce, Fransızca, Ermenice vs. belgeler de vardır. Türkiye'nin yetiştirdiği meşhur Ermenice araştırmacıları olmadığı gibi, yetişmiş veya yeni uzmanlaşmış, bu alanda çalışabilecek araştırmacı sayısı da son derece azdır. Ermenice eserlerin çok az bir kısmı cumhuriyetin ilk yıllarında Andreasyan tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra, her şeyden önce Ermeni Devleti'nin tesisi ile Türkiye'de diplomaside, sosyal bilimlerde ve ticarî ilişkilerde Ermenice bilen kişilere ihtiyaç hasıl olmuştur. Özellikle 1915 hadisesinden sonra gerek olayları aydınlatma, gerekse bu günkü her türlü ilişkilerde Ermeni Dili, Edebiyatı ve Tarihi uzmanlarının bulunması zarureti ortaya çıkmıştır. Ermenice öğretimi başta olmak üzere Ermeni kökenli vatandaşların iyi eğitim alabilmeleri her yönden Türkiye'nin de yararına olacaktır. Hatta bu Ermeni okullarına Türk çocuklarının da gidebilmesi için yeni düzenlemelerin yapılması hem Ermeni okullarının kalite ve hizmetlerini artıracak, hem de Türk kökenli öğrencilerin Ermenice'yi iyi derecede öğrenmelerine imkan sağlayacaktır; buna ilaveten bugün hemen bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi yapılacak karşılıklı eğitim ve kültür anlaşmaları ile Türk gençlerinin Ermenistan üniversitelerinde, Ermeni gençlerinin de Türkiye üniversitelerinde yüksek öğrenim yapabilmeleri iki ülke arasındaki her türlü ilişkileri daha iyi ve daha yüksek seviyeye getirecektir. Özellikle tarihî ve çağdaş Ermenice belge ve eserlerin tetkiki, iki dil ve kültür arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması ve yakın gelecekte Ermenistan ile diplomatik vs. ilişkilerin başlamasıyla ortaya çıkacak Ermenice'ye olan ihtiyacın karşılanması gibi sebeplerden dolayı bu meselede yeni değişiklik ve düzenlemelerin yapılması zaruri hale gelmiştir. Kaldı ki, Osmanlı döneminde isteyen Türk çocukları da Ermeni ve diğer azınlık mensubu okullarda eğitim alabiliyorlardı. Türkçe ve Ermenice yayınlanan haftalık Agos gazetesi gibi basın-yayın araçlarının ve kurulması düşünülen Ermenice radyo ve tv yayınlarının faaliyetleri ile Türkiye'de anadilini ilerleten Ermenilerin ve Ermenice öğrenen Türklerin sayısının artması beklenmektedir.

5. Ermeni Diasporası ve Türk-Ermeni İlişkilerindeki Yeri

Ermeni diasporasının²⁹ oluşumunun tarihî ve kültürel altyapısı şu şekilde tahlil edilebilir: Ermeniler yaygın kabule göre hıristiyanlığı resmî

²⁹ Taşkiran, Cemalettin, 2003, " Ermeni Diasporası Nedir? Ne İstiyor?", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri* – III. Cilt, s. 3-11, 2003. Ankara.

devlet dini olarak kabul eden ilk kavimdir. Rumlar imparatorluk dahilindeki hıristiyanlık mensuplarını tek mezhep altında toplamak istemişler ve bu planlarını asırlar içinde uygulamayı sürdürmüşler, bu ideale matufen de pek çok kavme yaptıkları gibi, Ermenileri Kuzey Afrika hariç imparatorluk idaresinde bulunan bütün eyaletlere dağıtmışlardır. İyi bir gözlemci olan Ermeni seyyah Simeon şunları söyler: “Boğdan’dan İstanbul’a ve bütün Rumeli’den büyük Venedik şehrine kadar her yerde Ermeni bulunmayan tek bir şehir, tek bir köy ve çiftlik yoktur. İşte, deniz kadar çoğalmış günahlarımızdan dolayı yer yüzünde toz gibi dağılmış bir halde bulunuyoruz.”³⁰

Fakat bugünkü Ermeni diasporasının büyük bir kısmı hiç şüphesiz 1915 tehcirinden sonra oluşmuştur. Ayrıca diaspora oluşumunun tamamını da Bizans veya son dönem Osmanlı uygulamalarına bağlamak doğru olmaz, zira Ermenilerin ticaret, bilim ve sanata meyyal oldukları ve daha güzel bir hayat sürmek düşüncesiyle başka ülkelere gittikleri malumdur; aynı hayat tarzı ve gelenek günümüzde de devam etmektedir.

Diaspora sözkonusu olunca, genellikle Ermeni nüfus ve nüfuzuyla dikkati çeken belli başlı ülkeler: ABD, Rusya, Fransa, İtalya, Lübnan ve İran’dır. Zira bu ülkelerde hem külliyetli miktarda Ermeni nüfus vardır, hem de bu ülkelerin Türkiye ile müspet veya menfi yönden daha kapsamlı ilişkileri söz konusudur. Ermeni diasporasının, Ermenistan ve Ermeni kavminin mevcudiyetindeki yeri ve önemine gelince, Ermenistan birinci sırada diaspora Ermenilerinin ekonomik, politik, kültürel ve moral desteğine muhtaçtır. Denebilir ki, Ermenistan’ın bugünkü iç ve dış politikasına, diplomatik girişimlerine başka ülkelere beklenti ve iddialarına varıncaya kadar Ermenistan’ı yönlendiren, Ermeni diasporasıdır.

Ermeni diasporasının en büyük ve en aktif grubunu bir milyona yakın nüfuslarıyla Amerika Ermenileri oluşturur. Osmanlı Ermenileri 1810’lu yıllardan itibaren Amerika’ya göç etmeye başlamışlar, hatta Amerikan vatandaşlığına geçmişlerdir. Günümüzde Amerika Ermenileri, basın, yayın, sinema, ticaret, politika vs. hayatın bütün alanlarında adeta küçük bir devlet mesabesinde dirler. Bunlara bağlı olarak başta Amerika kıtası olmak üzere dünyanın değişik ülkelerindeki ve hatta Ermenistan’daki Ermenileri yönlendirmektedirler. Ermeni Lobisi’nin bütün bu organize çalışmalarına rağmen Türkiye üzerinde fazla etkili olamamasında bu lobinin çalışma eksikliği değil, ABD’nin bölge üzerindeki çıkarları üstün gelmektedir. Amerika’nın İsrail’e yaptığı yardım ve yatırımları Ermenistan’a yapmamasını, Kantarcı’nın şu yorumunda bulabiliriz: “Amerikan yönetiminin, Türkiye gibi çok önemli bir stratejik müttefikini, bugüne değin

³⁰ Simeon 1608-1619, age., s. 21-22.

Rusya'ya yakın politikaları ile dikkat çeken Ermenistan yüzünden kendisine küstürmek gibi bir lüksü yoktur.”³¹

Ermenileri tarihte ve günümüzde Türklere karşı en iyi organize eden, hatta onları kendi yönetimindeki toprak ile Türk toprakları arasına sokarak Türk kavimlerini coğrafi yönden birbirinden koparmayı başaran yegâne devlet Rusya'dır ki, bunun da temeli günümüzden yaklaşık iki asır önce atılmıştır. Rusya'daki Ermeni diasporasından kastedilen bugünkü Rusya Federasyonu dahilindeki değişik bölgelerde yaşayan Ermenilerdir. Ermenilerin Deşt-i Kıpçak, Kafkasya, Kiev bölgesi ve Kırım'da ticari hayatta aktif oldukları tarihen sabittir. Bugünkü Rusya Federasyonu sınırlarında yaşayan Ermenilerin bu ülkeye göç ve yerleşme tarihleri 10. asırdan itibaren başlar. Daha sonra 18. yüzyıldan itibaren Ruslar özellikle aynı dine mensup olmaları ve Osmanlı ülkesinde yoğunlaşmış olduklarından dolayı Ermenileri, eğitim, tercümanlık, askeriye, hafiye vs. bütün beşeri alanlarda kullanmışlar ve desteklemişlerdir. Bu destek sadece Rusların yararına neticelenmesinin yanında iki şeye daha yol açmıştır: 1. Daima Rusların desteğiyle ayakta kalan ve hatta onların yer ve yol göstermesi ile oluşan bugünkü Ermenistan. 2. Ruslar başta olmak üzere batılı ülkelerin destek ve tahrikleriyle Türklere baş kaldıran ve tehcirle biten hadise.

Fransızların Kahramanmaraş ve Gaziantep'te yaptıkları gibi Rusya da açık bir şekilde dini, ticari vs. bütün alanlarda Ermenileri Türklere karşı kendi millî politikaları istikametinde desteklemiş, işi bittiğinde onları yüzüstü bırakmıştır. Sovyetler döneminde gerek Ermenistan'da gerekse Sovyetler Birliği'nin bütün cumhuriyetlerinde Ermenileri görmek mümkündür. Başta Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere bütün Türk Cumhuriyet ve topluluklarında Ermeniler, Türk halkları ile barış içinde bir arada yaşadılar. Sovyetler Birliği yıkıldığında, Türk kavimlerinin Rus yönetiminden ayrılma ve Türkiye'ye yaklaşma süreçleri başladı, Türk-Ermeni düşmanlığının külleri de yeniden körüklendi. Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'dan yüz binlerce iyi eğitilmiş, varlıklı, sanat ve iş sahibi Ermeni ülkeyi terk etti, bunların önemli bir kısmı Ermenistan'a göç etti, bir kısmı da Rusya Federasyonu'na yerleşti.”³²

Bugün Rusya tarihî ve çağdaş Türk-Ermeni ilişkilerinde Ermenileri açıktan desteklememektedir. Bunun da temel sebebi Türkiye'nin de Rusya Federasyonu dahilindeki müslüman ve Türk kökenli kavimleri Ruslar ve Rusya idaresine karşı destekleyebileceği endişesidir. Fakat Rusya yine de boş durmamış Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı her yönden destekleyerek Karabağ'ın ve Azerî topraklarının işgali örneğinde olduğu gibi tarihî plan ve

³¹ Şenol Kantarcı, “ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, s. 116, Ankara, 2001.

³² Hatem Cabbarlı, “Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 133, Ankara, 2001.

eylemlerini sürdürmüştür. Türkiye'nin stratejik yönden Rusya ile yakınlaşması ve her alanda ilişkilerini güçlendirmesiyle Rusya'nın ve Rusya Federasyonundaki Ermeni diasporasının Ermenistan ve Ermeniler lehine desteği daha da gerileyecektir. Azeri topraklarının Ruslar yardımıyla Ermenilerce işgali muvakkat toprak kazanımı ve Ermenilerin zaferi ile neticelenmiş görünse de, son bir asır içinde gerçekleşen Ermeni-Azeri dostluk ve ittifakı büyük yara almış, Azerbaycan coğrafyasındaki ve özellikle Bakü ve Sumgayt'taki Ermeni varlığı sona erdi. Buna mukabil, Ermenistan'da ise zaten kayda değer Azeri nüfus yoktu.

Bugün Balkan ülkelerinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfus yoktur. Yunanistan 1915 sonrası dönemdeki göç için bir üs görevi üstlenmişti; buradan Ermeniler değişik Avrupa ülkelerine ve özellikle Amerika'ya göç ettiler. Bulgaristan ve Yugoslavya Ermenileri ise daha çok II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Ermenistanı'na yerleştiler.

Nüfus ve nüfuz bakımından Avrupa Ermeni diasporasının başında Fransa gelir. Ermenilerin Fransızlar ile asırlar öncesinden hatta Kilikya Haçlı Kontluğu'ndan beri irtibatları vardır. Bu ülkede halen 500 bin civarında Ermeni kökenli Fransa vatandaşı vardır. Ermeni soykırım tasarısının hatta yasasının kabul edildiği yegâne Batı ülkesi Fransa olmuştur. Bunun da asıl amacı, her alanda yükselen Türkiye'yi bölgede sıkıştırmak, özellikle Kafkasya'da Fransa'nın da mevcudiyetini göstermektir. Fransa böyle bir uygulamayı Ermeniler lehine Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yapamaz mı idi?

Denebilir ki, tabii olarak teşekkül etmiş ilk Ermeni diasporası İtalya'dadır. Günümüzde bu ülkede sayı bakımından fazla bir Ermeni nüfus olmasa da, kültürel temelleri diğer diaspora Ermenilerine göre daha eski ve daha sağlam olduğundan bu ülkede müessir bir Ermeni varlığı söz konusudur.

İlk haçlı seferlerinden sonra bir grup haçlı bugünkü Çukurova bölgesine yerleşti ve buradaki Ermeniler haçlıları destekledi ve iyi ilişkiler içinde kaldı. Bu bölgedeki Ermenilerden bir kısmı Katolikleşti; Vatikan-Roma merkezli bu mezhep, hristiyan Ermenilerin en güçlü mezheplerinden biri oldu. Bugün de Türkiye Ermenilerinin bir kısmı Katoliktir ve bunlar 1915 tehcirinde kapsam dışı bırakılmışlardır.

18. asrın başlarında Ermeni Katolik lider Sivashlı Mihitar'ın İtalya'ya yerleşmesinden sonra İtalya merkezli ve Katolik ağırlıklı Ermeni diasporası bu ülkede güçlendi ve günümüze kadar geldi. Hatta denebilir ki, birinci sırada İtalya'da ikinci sırada da Viyana'da Mihitarist papazların sevk, idare ve desteğinde başta Ermenice olmak üzere, Ermeni harfli Türkçe, İtalyanca, Fransızca vs. dillerde yapılan yayınlar dünyanın değişik yerlerine dağılmış durumda olan Ermenilere ulaştırıldı ve doğu halkları arasında Avrupaî

rönesans anlamında Ermeni aydınlanması gerçekleştirildi. Bu konuda İnançalp şunları kaydeder: “İhdâsından itibâren Venedik, Viyana Ermeni Akademileri matbaalarından çıkan eserler Avrupa ve Şark’da pek makbûldür. Harflerinin güzelliği, metinlerin tertibi, hüsn-i intibâbı, doğru basılışı itibârıyla şöhreti vardır. Avrupa’da tanınmış müelliflerin hemen ekserisi Ermenice’ye tercüme edilmiştir. Bu iki akademi ve matbaa, her gün (fennî, riyazî, târihî, coğrafî, dinî) eserler basar ve Şark’a yollar. (Singapur)dan itibaren Hind, İran, Türkiye, Kafkasya, Bulgaristan, Kudüs, Mısır’da mütemekkin Ermeni cemâatlerine bilgi nûru dağıtır, en yeni malûmâtla, en mükemmel usûllerle Ermenileri techîze vesâdet eder.”³³

İngiltere³⁴, Almanya³⁵ ve Avustralya³⁶ gibi bazı ülkelerde yaşayan Ermeniler Fransa ve İtalyadakilerle mukayese edilemez. Görüldüğü gibi, diaspora Ermenilerinin nüfus ve nüfuzlarının yanında, Türkiye ve Türkler aleyhine faaliyetler söz konusu olduğunda üzerinde yaşadıkları devletin tutumu da önemli rol oynamaktadır.

Osmanlı döneminde Ortadoğu’da yerleşik olan ve özellikle 1915 sonrası bu bölgeye gelen Ermeniler, daha sonraki yıllarda buradan Lübnan başta olmak üzere çeşitli ülkelere göç ettiler, 1943’ten sonra da Suriye’de kalanların bir kısmı Ermenistan’a göç etti. Suriye Ermenilerinin dikkat çeken önemli bir özellikleri diğer diaspora Ermenilerine göre dil ve kültürlerini korumuş ve halen de en canlı bir şekilde yaşıyor olmalarıdır. Denebilir ki, Suriye ve bu ülkede yaşayan Ermeniler Osmanlı dönemindeki toplumsal düzenlerini koruyarak devam ettirmektedirler. “Ermeni nüfusu Şam’da 6 bin, Halep’te 60 bin ve tüm Suriye’de 100 bine ulaşmasına rağmen /.../ Ermenice basın yok. Ermenice radyo yok, Ermenice televizyon kanalı yok. Sadece dini önderliğin haftalık bülteniyle yetiniyor tüm Suriye Ermenileri.”³⁷

Lübnan’da Beyrut Amerikan Üniversitesi, Ermeni faaliyetlerinin önemli merkezlerinden birisidir. 1915 yılından sonra özellikle Suriye ve Lübnan havalisine sahip olan Fransızlar, Ermenileri daha çok Lübnan’a yerleştirdiler ve onlara Lübnan vatandaşlığı tanıdılar. Bir dönem Lübnan,

³³ M. Cevdet İnançalp, “Ermeni Mesâî-i İlmiyyesi: Venedik’de Sen Lazar Dervişleri Akademisi”, (Osmanlıca’dan Latin harflerine aktaran: İsmail Akçay). *Müteferrika*, 10. sayı, s. 201-202., İstanbul, 1996.

³⁴ Ömer Laçiner, “Armenian Diaspora in Britain and the Armanian Question”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 234-259, Ankara, 2001.

³⁵ Ayda İyigüngör, “The Profile of the Armenian Diaspora in Germany”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 259-275, Ankara, 2001.

³⁶ Kamer Kasım, “Armenian Community in Australia”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 306-321, Ankara, 2001.

³⁷ Hrant Dink, “İskalanmış ilişkiler diyarı: Suriye”, *Agos Gazetesi*, 6 Haziran 2003, s. 10, İstanbul.

diaspora Ermenilerinin en yoğun ve en aktif oldukları ülkelerin başında geliyordu. Halen Lübnan'da 200 bine yakın Ermeni yaşamaktadır.³⁸

İran Ermenileri de Türkiye Ermenileri gibi ülkenin yerli halkıdır, yani başka bir ülkeden geçici veya kalıcı statüde gelmemişlerdir; dolayısıyla Türkiye ve İran'ın Ermeni diasporası olduğunu söylemek doğru değildir. Gerek Şah gerekse devrim sonrası dönemde İran yönetimleri Türkçe ve Türk kavimlerine göstermedikleri ilgiyi Ermenice ve Ermenilere göstermişlerdir. İsfahan Üniversitesi'nde 1969 yılı başında kurulan Ermeni kürsüsü günümüze kadar yoğun çalışmaları ile dikkat çekmektedir. Halbuki İran'da Türkoloji Bölümü ancak 2002 yılında kurulabilmiştir.

İran'dan önemli miktarda Ermeni göçü 1979 İran İslâm devriminden sonra gerçekleşti, bu dönemde Ermeniler Amerika ve başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine göç ettiler.³⁹ Bugünkü İran yönetimi ülkedeki farklı halklar hakkında rakamlar vermemektedir, bununla birlikte İran Ermenilerinin toplam nüfusunun 200 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. İran Ermenilerinin kendilerine ait kilise, hastane, okul, radyo ve gazeteleri vardır. Tarihte Ermenilerin çok az bir kısmı İran yönetiminde kalmıştır. Her ne kadar tarihte İran şahları Türklerle Farslar arasında Ermenileri tampon bölgede tutmak isteseler de nüfus azlığından ve Osmanlı devletinin güçlü yönetimlerinden dolayı bunda muvaffak olamamışlardır.

İran Ermenileri genellikle iyi eğitim almakta, ticaret ve sanat başta olmak üzere ülkede aktif bir hayat sürmektedirler; parlamentoda milletvekilleri bulunmaktadır. Denebilir ki, İran halkları arasında en geniş haklara sahip olan azınlık Ermenilerdir. İran hükümetleri, yönetim biçimleri ne olursa olsun Ermenilerin Türkiye aleyhtarı faaliyet ve yaptırımlarına izin veremez. Zira İran'ın kullanabileceği 200 yüz bin civarında Ermeni vatandaşı varsa, Türkiye'nin İran'da tahrik edebileceği, hatta İran'ın hükümet ve rejiminin varlığını tehlikeye sürükleyebilecek Azeri, Türkmen, Kaşkay vs. yaklaşık otuz milyondan fazla Türk kökenli nüfus ve her kavimden rejim aleyhtarı gruplar vardır. Burada belirtmek gerekir ki, Türkiye gerçekten cumhuriyet tarihi boyunca kendi menfaatleri doğrultusunda başka bir ülkede hiçbir unsuru kullanmamış; hiçbir ülkenin rejimi ve etnik yapısı ile ilgilenmemiştir. İran hükümeti Ermeni faaliyetlerine izin verse bile İran meclisindeki Azeri milletvekilleri buna destek vermeyecekleri gibi, böyle bir girişime göz yummayacaklardır. Bugünkü İran yönetiminde Türk kökenli halklar ve seçimle meclise gelen

³⁸ Uzun yıllar Lübnan'da kalan ve bu ülkede Ermeni basın-yayınına büyük hizmetlerde bulunan sayın Yervant Gobelyan'a Lübnan ve diaspora Ermenileri hakkında verdiği bilgiler için yürekte şükranlarımı arz ederim.

³⁹ İran Ermenileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*. (Baskı yeri belirtilmemiş), 1997; Hatem Cabbarlı, Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, s. 133-152, Ankara 2001; M. Mirzabala, *Ermeniler ve İran*, İstanbul, 1927.

Türk kökenli milletvekilleri Şahlık idaresindekinden daha güçlü ve daha yetkilidirler ve Türkiye ile ilişkileri barış ve dostluk içinde sürdürme taraftarıdır. Ayrıca bugün İran, dünyadaki konjonktürel ve özellikle Ortadoğu'daki gelişmelere bağlı olarak tarihin hiçbir döneminde olmadığı derecede, Türkiye ile sıkı ve köklü dostluk ve işbirliği imkanları aramaktadır.

6. Ermenistan'da ve Ermeni Diasporasında Türkçe ve Türkoloji Araştırmaları

Bugün Türkiyedeki Ermenilerden başka, özellikle Ermenistan Ermenileri'nin önemli bir kısmı hala Türkçe bilmektedir. Bunun başlıca sebebi bugünkü neslin anne-babalarının ve atalarının büyük oranda Anadolu kökenli olması ve Türk dili ve kültürünü yaşayarak / yaşatarak yeni nesillere bunları aktarmasıdır. Ayrıca gerek Ermenistan'da gerekse Ermeni diasporasında yaşayan Ermenilerin Türkçe konuşmaları yasaklanmamıştır. Halbuki gerek Arap ülkelerinde gerekse Yunanistan başta olmak üzere Balkan ülkelerinde hem Türklerin hem de Türkçe'ye hâkim gayr-i Türk unsurların Türkçe konuşmaları değişik yollarla engellenmiş ve hatta yasaklanmıştı. Özellikle nüfus mübadelesinde Yunanistan'a göç eden turkofon Rumlara Türkçe konuşma yasağı getirilmemiş olsaydı, bugün Yunanistan'da birkaç milyon kişi Türkçe konuşuyor olabilirdi, zira bunların çoğu göç etmeden evvel Türkiye'de iken Türkçe'den başka dil bilmiyorlardı. Çocuk yaşta Yozgat'taki köyünden ayrılan ve yıllardır görmediği köyünü 1989'da tekrar görebilen Türkiye Ermenilerinin 182. patriği Şınorkh Kalustyan, 1922'deki köyünü ve köyden ayrılışını şöyle anlatır: "Bütün köyde hepimiz Türkçe konuşurduk. O yaşa kadar, ben daha tek kelime Ermenice bilmezdim. "Mayrig" demeyi bile, ki biz köyde ona da Türkçe "Aba" diye hitap ederdik."⁴⁰ Halen Ermenistan'da yaşayan ve özellikle Lübnan veya Suriye'den göç eden Ermenilerden pek çoğunun yanında Azerbaycan'dan göç eden Ermenilerin önemli bir kısmı da Türkçe bilmektedir. Suriye Ermenileri'ni yakından tanıyan Akalın şunları kaydeder: "Bir Ermeni'nin deyişiyle Halep'teki Ermenilerin hepsi Türkçe konuşuyor. Bu insanların bir bölümünün, ülkemizde dostça olmayan duygular beslediğine inanmak kolay değil. Tersine çoğunun Türkleri sevdiğine inanmamızı sağlayacak işaretler aldık. Halep Ermenileri koşulların bir biçimde bizden ayrıldığı ve bir gün yeniden birleşeceğimiz uzak akrabaları andırıyor."⁴¹

Tarihte ve günümüzde İran Ermenileri daha çok Türklerle meskûn bölgelerde yaşadıkları için Türkçe'ye vâkıftırlar. Azeri Türkleri genellikle Türkiye Türkçesi konuşurken kendi lehçe hususiyetlerinden ve Farsça etkisinde kalmış telaffuz ve vurgu şekillerinden kurtulamazlar. Ermeniler ise

⁴⁰ Çeviren: Yervant Gobelyan, *Agos Gazetesi*, 24 Mart 2000, s. 12.

⁴¹ Cüneyt Akalın, *Cumhuriyet Gazetesi*, 10-11 Ocak 2003.

Azeri Türkçesi'nin yanında Türkiye Türkçesini de oldukça güzel konuşabilirler, İran'a giden ve Ermenilerle karşılaşan her Türk bunu ilk anda farkedebilir. Dedeoğlu intibalarını şöyle aktarıyor: “/.../ Ama Vartan'ın yeri apayıydı. İş saatlerinin dışında hemen tüm vaktim onunla geçiyor, bana yarenlik ediyordu. Aramızda Azerice konuşuyorduk. Vartan'ın dediğine göre sayıları 200 bin civarındaki İranlı Ermenilerin hemen tamamı Azerice biliyordu. Hayret etmişim. Bir ciddi neden de bulamadık bu olguya.”⁴² Amerika, Arjantin, Şili, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Etiyopya gibi pek çok ülkede yaşayan Ermenilerden pek çoğunun hala Türkçe'ye vakıf olduğunu veya Türklere, Türkiye'ye ve Türk dili ve kültürüne sevgi ile baktıklarını görürüz. Ben de Lübnan iç savaşından kaçıp Almanya'da yaşayan ve çok güzel Türkçe konuşan, oradaki Türk çocukları ile dostlukları olan Ermeni çocukları ile karşılaştım.

Türk idaresinde kalmış hiç bir ülkede nüfusuna oranla Türkçe'ye ve Türk kültürüne vakıf Ermenilerden başka bir millet yoktur. Nişanyan bu konuda şunları söyler: “/.../ Türk olmadığı halde en çok Türkçe bilen ve Türkçe ile yaşayan topluluk Ermenilerdir.”⁴³ Bugünkü Ermenistan'da denebilir ki, Ermenice ve Rusça'dan sonra en çok bilinen ve konuşulan üçüncü dil Türkçe'dir ve bu kendiliğinden, yani Türkiye'nin ve Türklerin planlı çalışmaları olmadan gerçekleşmiştir.

Tarihte ve günümüzde dünyanın en meşhur, en üretken ve en kaliteli Türkologlarının başında (Acaryan, Dilaçar < Hagop Martayan, Garabetyan, Haçikyan, Sevortyan vd.) Ermeniler gelmektedir. Ermenistan'dan başka, Türk dili ve kültürüne merbutiyet ve ilgilerinden dolayı başta Amerika olmak üzere yaşadıkları ülkelerin Türkoloji ve Oryantalistik bölümlerinde çalışan pek çok Ermeni akademisyen vardır. Ermenistan'da hem İlimler Akademisi'nde hem de Üniversite'nin Yabancı Diller Bölümü'nde Sovyetlerin ilk yıllarından beri Türk Dili ve Edebiyatı öğretilmektedir ki, Osmanlı yönetiminde kalmış hiçbir ülkede Türk Dili ve Türk Tarihi bu derece seviyede ilgi görmemiştir. Hatta Mısır hariç hiç bir Arap ülkesinde geniş çaplı Osmanlı-Türk Dili ve Tarihi araştırmaları yapılmamaktadır. Son yıllarda Fas, Tunus gibi ülkelerde Türkçe öğretim merkezleri açılmıştır.

7. Türk-Ermeni İlişkilerinde Türkçe ve Ermenice'nin Rolü

Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya ve Avrasya hattında Türk kökenli, Türkçe bilen veya Türk dil ve kültürüne aşina olan büyük bir nüfus vardır. Türkiye'nin ekonomisi yükseldikçe, bölge ülkeleri üzerindeki politik ve kültürel etkinliği artacaktır. Gerek Ermenistan'da gerekse diasporada yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Türkçe'ye vakıftır ve Türkçe'yi stratejik bir unsur olarak kullanmak istemesi gereken Türkiye için bu büyük

⁴² Rifat Dedeoğlu, “İran'dan Ermeni Manzaraları”, *Agos Gazetesi*, s. 11, 24 Mart 2000.

⁴³ Sevan Nişanyan, *Milliyet Gazetesi, Pazar Eki*, s. 9, İstanbul, 22 Aralık 2002.

bir güçtür. Bu konuda Lütem şunları söylemektedir: “Türk ve Ermenilerin asırlarca beraber yaşadıkları bir gerçektir. Ortak veya benzer bir kültüre sahip olduğumuz da bir gerçektir. O nedenle, kültür ve sanat alanındaki işbirliğinin başarılı olacağını hep düşündüm.”⁴⁴

Türkler ve Ermeniler arasında cereyan eden bunca hadiselere rağmen Türkçe ve Ermenice, dostluklarını sürdürmüşlerdir. Hatta Osmanlı’ya ve Türk’e muhabbet duyan veya en azından nefret etmeyen Ermenilerin büyük bir kısmının Türkçe’ye hâkim olduğu gerçeği görülür. Aynı şekilde sayıları artık çok az da olsa Ermenice bilen, Ermenilerle bir arada yaşayan veya 1915 öncesi ve sonrası olayları yaşayan insanların Ermenilere ve Ermeni kültürüne muhabbetle baktıklarını görürüz. Cumhuriyet tarihi de Türk-Ermeni kültür hayatının iç içeliğinin örnekleri ile doludur. Kayseri / Germir’den 72 yaşındaki Hüseyin Yamu, tepenin altındaki yan yana duran kilise ve camiyi göstererek, “İşte biz hep böyle yan yana yaşadık. Geçenlerde bundan 65 yıl önce ayrılan Mıgırdıç diye bir arkadaşım Amerika’dan geldi. Misafirim oldu. Sarıldık birbirimize ve ağladık” diyor.⁴⁵

Türk-Ermeni ilişkilerini incelerken insan psikolojisini daima göz önünde bulundurmak gerekir. Göka’nın bir psikolog olarak yaptığı bu tespitler fevkalade ilgi çekicidir. “Ermeni karşıtlığı Türklerin toplumsal psikolojilerinde çok önemli bir yer tutmamaktadır. Türkler, kimlik inşası için zaferle dolu ortak bir belleğe sahiptirler. /.../ Diaspora Ermenileri için, yaşadıkları zengin Batı ülkesinin kimliğine sarılmak dışında, bir ulusal kimlik şansı hiç yoktur ama grup (cemaat) kimlikleri açısından Türk düşmanlığı ve intikam duyguları kurucu bir işleve sahip olabilir. /.../ hayatlarında hiç Türkiye’yi ve hatta bir Türkü görmemiş olan ikinci nesil ve sonraki ermeni nesilleri için her şey hayali olduğundan, Türk düşmanlığının boyutlarını hayali biçimde artırarak böyle bir kimlik inşası kolayca gerçekleştirilecektir. /.../ Gerçekten acıya tanık olan ilk nesil Ermeniler böyle öfkeli değillerdir oysa. Hatta ölene kadar hep bir kulakları Türkiye’de olmuş, sanki hiç ayrılmamışlar gibi Türkçe radyo dinlemişler, Türk televizyonlarını izlemişlerdir.”⁴⁶ Bugün Ermenistan Ermenileri bir bakıma şanslıdır, zira kendi dil ve kültürlerini yaşayabilmektedirler. Diaspora Ermenileri’nin ise bundan genellikle mahrum olduğu gerçeği görülür. Bugün diasporada olup Türk dili ve kültürünü tanımayan Ermenilerin genellikle kendi dil ve kültürlerine de vakıf olmadıkları görülür. Gerçekte yaşamadıkları ve görmedikleri sözde soykırım düşüncesi ve inancı onları Türk düşmanlığına sevk etmektedir. Okay bu konuda şu değerlendirmede bulunur: “Paris’te /.../ Madam Saadetyan’ı ve o yolla tanıdığım diğer Ermenileri anlatacağım. Bunların hepsi elli yaşın çok üzerindedir. Yani tehcir denilen ve herkesin bir

⁴⁴ Yüksel Söylemez – Ömer E. Lütem, agm. s. 157.

⁴⁵ *Milliyet Gazetesi*, 14 Temmuz 2002, s. 15, İstanbul.

⁴⁶ Erol Göka, “Ermeni Diasporasının Psikolojisi”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri – III. Cilt*, s. 45, Ankara, 2003.

şey uydurduğu olayı bizzat yaşayarak çeşitli yollarla, bazıları çocukken, bazıları genç yaşta buralara gelmişlerdi. Hiçbirinden Türkiye ve Türkler aleyhinde bir söz işitmedim. Samimi olmuştuk ve Fransa'da bulunduğumuz için de hiçbirinin çekinecek bir durumu olmadığı gibi sözlerini sakınacak insanlar da değildiler. Hepsî Osmanlı kültürüyle beslenmiş, mutfakları, musiki kültürleri, insanî ilişkileri hemen hemen bizimkiler gibiydi. Kendi aralarında bile çok defa Türkçe konuşurlar, Ermenice konuştukları zaman bile cümleler arasında bir yığın Türkçe deyim ve atasözü kullanırlardı.⁴⁷

Türkiye, Ermenistan ve Ermeni diasporasında Türkçe ve Ermenice, Türk-Ermeni ilişkilerinde başrolleri üstlenmektedirler. Her ne kadar bu rolü Rusça veya İngilizce üstlenebilecek konumda olsalar da Türkçe ve Ermenice iki halkın resmi ve ana dilleridir ve her ikisinin karşılıklı tarihi dostlukları vardır. Ayrıca dil karşılıklı ilişkilerin tesisinde ve kültürel unsurların oluşum ve taşınmasında birinci derecede bir mevkiye sahiptir. Türkiye'nin yaklaşık on yıldır uyguladığı Ermenistan'a yönelik resmî politikası devam ederken, her iki ülke halkları karşılıklı ticari ve kültürel ilişkileri artırmanın yollarını aramalıdır. Aslında bu, sadece Ermenistan ile sınırlı kalmamalıdır. Batı Avrupa'dan Çin'in ortasına, Sibiry'a'dan Orta Afrika'ya kadar olan muazzam coğrafyada olup bitenler Türkiye'nin varlığını ve birliğini ilgilendirmekte, Türkiye'yi ve Türkleri Osmanlı mirasına ve misyonuna sahip çıkmaya, etnik, dinî, kültürel vs. unsurlarıyla barışık olmaya ve hal çareleri aramaya sevk etmektedir. Aslında Türkiye, 1990 sonrası dönemde askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel yönden kendi halinde bir ülke olmadığını gösterdi. Türkler, tarafsız pek çok tarihçi, oryantalist ve gözlemcinin de itiraf ettiği gibi, çok kısa zamanda dünyanın değişik bölgelerinde eğitim, kültür ve ticarete beklenenin çok üstünde başarılar elde ettiler. Türkiye bugüne kadar kendisine Osmanlı'dan miras kalan etnik ve kültürel unsurları sahiplenmemiştir. Türkiye, varlığını her alanda güçlü olarak devam ettirebilmesi için Osmanlı'nın her türlü mirasına sahip çıkmalıdır. Bugün hemen her millet kendi dil ve kültürünü başka ülkelere yaymaya çalışıp, kendi sevenlerini oluşturmaya uğraşırken ve hatta bu alanda büyük yatırım ve masraflara girişirken, Türkler bu imkana asırlar içinde oluşan tabî yolla kavuşmuşlardır.

Ermenistan ile Türkiye'nin diplomatik ilişki kurlmaları neticesinde, bu ülkede korunmuş olan Türk dil ve kültürünün de gücü sayesinde, Türkiye'nin doğu istikametindeki açılımı güçlenecek, Türkiye'nin dünyadaki ekonomik ve politik itibar ve gücü artacaktır. Hatta dostane ilişkilerin gelişmesiyle iddia edilen tarihî ve çağdaş sorunların görüşülmesi ve her iki tarafı da tatmin ve razı edecek şekilde çözülmesinin yolu da açılmış olacaktır.

⁴⁷ Orhan Okay, "Pazar Yazıları, Son Osmanlı Ermenileri", *Zaman Gazetesi*, 01.04.2001. İstanbul, 2002.